

JÓN HELGASON

ÍGRILLINGAR

Í SKRIFUÐUM bókum frá 16du og 17du öld er stundum vísað til fornrita á þvílkan hátt að grillir í skinnbækur sem eins vel getur verið að ekki sé lengur til. Hér verða nefnd dæmi úr tveimur bókum, og skal tekið fram þegar í upphafi að ekki er feitan gölt að flá.

1

Magnús Jónsson prúði († 1591) hefur látið eftir sig orðskviðasafn þar sem upp voru teknir málshættir, spakmæli og heilræði, samtals nálægt þremur þúsundum. Þetta safn var seint á 18du öld til í tveimur handritum sem talin voru frá dögum Magnúsar og jafnvel skrifuð af honum sjálfum; annað hefur verið fyrir vestan, hitt átti Grunnavíkur-Jón í Kaupmannahöfn, en bæði eru glötuð. Bezt heimild um safnið er JS 391 8vo, uppskrift sem Ólafur Jónsson í Arney hefur gert árið 1780. Orðskviðunum er þar raðað eftir upphafsstaf í fyrsta orði og síðan talningu innan hvers stafs. Utanmáls eru annað kastið nafngreindir frægir menn úr öðrum löndum, svo sem Aristoteles, Cicero, Lutherus, Seneca, Solon, Sophocles, og þeim þá eignuð sannmælin, en ekki er þetta svo að skilja að Magnús hafi tínt upp efni beint úr ritum þessara spakvitringa, heldur hefur hann hagnýtt sér erlend (þýzk) málsháttasöfn. Við ófáa orðskviði stendur nafnið Magnús, og munu þeir smíð hans sjálfs. Og enn ber það stundum við að menn kunnir úr fornum íslenskum bókum eru bornir fyrir spakmælum; þær griplur má ætla að Magnús hafi sjálfur hent. Um skinnbókalestur hans vita menn annars það eitt að hann hefur haft Flateyjarbók í höndum og skrifað upp kafla úr henni (Lbs. 347 4to).

Nú verða talin í 27 liðum þau snilliyrði sem við eru tengd mannaöfn úr fornsögum. Nöfnin eru greind frá með tveimur strikum. Skammstöfuð nöfn eru fyllt í svigum. Blaðsíðutilvitnanir eiga við JS 391 8vo.

1. A nr. 36 (bls. 2) At morgn(e) skal mey lofa || Odin.
2. B nr. 14 (bls. 11) Ber er hvor á bake utan bródr eige || Gretter.
3. B nr. 134 (bls. 17) Bís nast til batnadar || Hrólfr K(ongr) Gæt-
r(eksson).
4. E nr. 115 (bls. 30) Erat hluns vant qvad Refr, hann dró hörpu á
íse || Máus.
5. E nr. 180 (bls. 33) Ecke eiga mínar spár langann alldr || Gretter.
6. E nr. 213 (bls. 35) Ecki er sopit kálit þó í a/suna sie komit || Þordr
hreda.
7. E nr. 226 (bls. 35) Eins Dæme eru vest || Gretter.
8. F nr. 79 (bls. 41) Fángs er von af frekum úlfe || Snorre gode.
9. F nr. 163 (bls. 46) Fínt er at eiga feskipte vid kong || Þorolfr
qvöld(úlfsson).
10. H nr. 397 (bls. 75) Hórd verda óindis urræde || Asgerdr drottning.
11. I nr. 6 (bls. 77) Illt er þeim á olande er alin || Brana.
12. I nr. 13 (bls. 77) Illt er at eggia Obilgiarnann || Gretter.
13. K nr. 5 (bls. 85) Kemst þo kirt fare || Niáll.
14. K nr. 49 (bls. 87) Kann eg vid kalsid þeirra Gætanna || Þorbjorg
Eiriks d(óttir).
15. K nr. 51 (bls. 87) Kallt ráð undann hvoriu rife koma || Knutur
kongr ríke.
16. L nr. 102 (bls. 93) Litlu verður vóggur fegin || Hrolfr kr(aki).
17. M nr. 103 (bls. 100) Medur lógum skal land byggiaz, oc ólógum
eydaz || Niáll.
18. M nr. 164 (bls. 103) Mikit qvedur ad kiertane oc kyne hans ||
Ol(afr) Tri(ggvason).
19. O nr. 3 (bls. 107) Opt er vargs hófud at vor morgne || Odin.
20. O nr. 57 (bls. 109) Ondverder skulu erner klóaz || Erlingur.
21. O nr. 103 (bls. 112) Opt verdr sá gamall med ordum er vegin ||
Káre sólm(undarson).
22. O nr. 116 (bls. 112) Øll strá stínga mig || Eirikur Hak(onarson).
23. S nr. 119 (bls. 124) Skómm hundum skitu í brunn kalls || Máus.
24. S nr. 153 (bls. 126) Sárt bítr solltin lús || Sagde Gestr O(dd)l(eifs-
son).
25. S nr. 284 (bls. 132) Spyrium at leiks lokum || Gretter.
26. S nr. 286 (bls. 132) Saman er brædra eign best ad sia || Sagde
Gísle Surs(son).

27. Þ nr. 230 (bls. 157) Þú hióst Noreg ur hendi mier || Olafir kongr Haral(dsson).

Dæmi þessi má flest rekja til alkunnra heimilda. Orðamunur er nokkur ef miðað er við handbærar söguútgáfur, en ekki hefur þótt taka því að gera vandlegan samanburð með leit í óprentuðum bókum; bæði er að vel má vera að Magnús hafi sumsstaðar hnikað til orðalagi og í annan stað eru dæmin allt of fá og vanburða til að unnt sé að gera sér vonir um að benda megi á tiltekin handrit sem hann hafi haft fyrir sér.

Þessi fornrit eru notuð:

Egils saga Skallagrímssonar: Nr. 9 (úr kap. 18). Í útgáfum stendur: 'er gott félag at eiga við konung', en leshátturinn 'féskipti' er til í handritum (AM 560d 4to), og 'fínt' má ætla að Magnús hafi sett inn svo að stæði í hljóðstaf.

Eyrbyggja saga: Nr. 8 (úr kap. 47).

Gísla saga Súrssonar: Nr. 26 (úr kap. 10).

Grettis saga: Nr. 2 (úr kap. 82), nr. 5 (úr kap. 37), nr. 7 (úr kap. 16), nr. 12 (úr kap. 14), nr. 25. Síðasta dæmið hefur ekki fundizt í prentuðum útgáfum.

Hálfðanar saga Brönufóstra: Nr. 11. Dæmið er ekki fundið í sögunni eins og hún er prentuð í Fornaldarsögum Norðrlanda III, 1830, en mundi eiga vel heima í 8da kap., þar sem Brana hvetur Hálfðan elskhuga sinn að fara frá sér, af því að hún þykist vita að hann uni sér ekki lengur hjá henni. Gamlar rímur af Hálfðani Brönufóstra eru til á tveimur skinnbókum, og Brönu þar lögð í munn vísa sem hér er tilfærð eftir báðum: 'Illt er þeim á olund er /alen', kuad Brana, 'ok suo fer mier, / fæ ek þui ecki farit med þier, / forlog vilia ek duelizt hier' (AM 604c 4to, bls. 82); 'Illt er þeim med olund er / alin', kuat Brana, 'ok ferr suo mier, / fæ ek þui ecki faret med þier, /forlaug uilia eigi duga hier' (Perg. 4:to nr 23, bl. 15r). Rímnaskáldið hefur haft málsháttinn í þeim texta sögunnar sem hann fór eftir, en misskilið orðið 'óland'.

Hálfðanar saga Eysteinnssonar: Nr. 10 (úr kap. 3). Í prentuðum textum sögunnar (Fornaldarsögur III, Saga-Bibliothek 15) er drottningin nefnd Ísgerður.

Hrólfs saga Gautrekssonar: Nr. 3 og 14. Fyrri staðurinn er í útgáfum 'býsn skal til batnaðar' (Fornaldarsögur Norðrlanda III 172, Detter,

Zwei Fornaldarsögur 62), en síðara staðinn er þar ekki að finna. Þorbjörg (eða Þornbjörg) er dóttir Eiríks konungs í Svíþjóð (Uppsölum); þangað fer Hrólfur Gautreksson, konungur á Gautlandi, til að biðja hennar, en Eiríkur konungur tekur þessu erindi ekki vel í fyrstu, heldur gefur í skyn að biðillinn fari með drykkjurugl: 'kann ek glensyrðum yðrum Gautanna, at þér talið margt kátligt þá er þér drekkið' (Fornaldars. Norðrl. III 80), 'kann ek orðum yðrum Gautanna, at þér talið mart gleðiligt ok jafnan ómerkiligt þá er þér eruð glaðir með drykk' (Zwei Fornaldars. 19). Hjá Magnúsi prúða er þvilkast sem grilli í aðra gerð sögunnar: feðginin í Uppsölum hafi átt með sér tal um bónorðið og hafi konungsdóttir þá farið um biðilinn og aðra Gauta orðum svipuðum þeim sem Eiríkur konungur er annars látinn segja við Hróli sjálfan.

Hrólfs saga kraka?: Nr. 16 (Ed Arnarn. B, vol. 1, bls. 99). Getur líka verið úr *Snorra Eddu* (SnE I 394).

Jómsvíkinga saga: Nr. 22. Sbr. Flateyjarbók I 201 'öll strá vildu oss stanga Nóregs menn', svipað í öðrum gerðum sögunnar, sem allar hafa 'stanga' (Cederschiöld 1874 bls. 34, Carl af Petersens 1879 bls. 98, sami 1882 bls. 128).

Landnámabók: Nr. 24 (úr Sturlubók kap. 142, Ísl. Fornrit I bls. 185).

Laxdæla saga: Nr. 18 (úr kap. 43, 'mikit er kveðit at . . .'). Magnús hefur að þessu sinni ekki farið eftir Flateyjarbók ('mikit er kveðit at Kjartani ok hans kynsmönnum', I 454). Rithátturinn 'kiertane' (er bundið), sem ekki þarf að vera eldri en frá Ólafi í Arney, er í samræmi við framburð sem mér minnugri menn og hagspakari hafa sagt mér að algengur hafi verið í Borgarfirði (og þá líklega einnig víðar um Vesturland).

Mágus saga: Nr. 4 og 23, hvorttveggja dæmið úr kap. 12, Fornögur Suðurlanda bls. 22.

Njáls saga: Nr. 13 (úr kap. 44), nr. 17 (úr kap. 70), nr. 21 (úr kap. 146). Í fyrsta dæmi hafa Njáluhandrit 'seint' eða 'seinna' (útg. 1875, bls. 189), og má vera að Magnús hafi breytt í 'kyrrt' af sömu ástæðu sem getið var við Egils sögu. Síðasta dæmið er stytt hjá því sem er í Njálu ('kann þat opt verða at þeir menn lifa langan aldr er með orðum eru vegnir', og því um líkt, sama útg. bls. 827).

Ólafs saga Haraldssonar: Nr. 15, nr. 20 og nr. 27. Dæmin geta verið úr Flateyjarbók (hið fyrsta Flat. II 254, hin tvö Flat. II 310), en eru einnig í öðrum handritum sérstöku sögunnar og í Heimskringlu.

Þórðar saga hreðu: Nr. 6 (úr kap. 11).

Þá eru enn eftir tvö spakmæli, nr. 1 og 19, sem eignuð eru Óðni, og getur þar varla verið annarri heimild til að dreifa en Hávamálum. Hvorugt er í þeim texta þess kvæðis sem varðveitt hefur í Codice Regio, en bæði mundu sóma sér þar vel: 'At morgni skal mey lofa' væri áþekk braglína og 'At kveldi skal dag leyfa' (Háv. 81) og 'Opt er vargs höfuð / at vármorgni' gæti verið fyrsta og annað eða fjórða og fimmta vísuorð í erindi með ljóðahætti; vísur sem lúta að veðurfari eru ekki alls ókunnar úr Hávamálum (74ða er.). Síðari orðskviðurinn mun merkja að veðurhorfur sé oft illar á vormorgnum (en vonir til að betur ræstist úr þegar á daginn líður?); hann hefur komizt inn í síðari málsháttasyrpur, líklega í fyrstu frá Magnúsi þrúða, og mun forsetningin þá jafnan 'á', ekki 'at' (þannig m. a. í safni Guðmundar Jónssonar, 1830, bls. 256).

Um svo ósamstæða vísnaúpu sem Hávamál má telja handvíst að meðferð hefur verið mjög mismunandi meðan kvæðið geymdist í minnum manna, og hafi það verið skrásett oftár en einu sinni má gera ráð fyrir að þeir textar hafi verið næsta ólíkir.

Nú vill svo undarlega til, að grillir í Hávamál á skinnkveri einmitt á slóðum Magnúsar þrúða, að vísu þó ekki fyrr en um það bil hundrað árum eftir lát hans. Magnús kennir sig sjálfur árið 1589 við tvo staði, 'at Haga á Barðaströnd og Rauðasandi' (AM 702 4to). Prestur á Rauðasandi á síðustu áratugum 17du aldar var Jón Ólafsson, hann var bókamaður og hefur skrifað upp handrit. Þegar Árni Magnússon var sem ákafast að reyna að tína saman tvístruð blöð úr Reykjarfjarðarbók Sturlungu, sneri hann sér meðal annarra til séra Jóns og fekk frá honum það svar 1699 að fyrir tíu árum, 1689 eða 90, hefði séra Jóni borizt fyrir sjónir eitt slíkt blað sem lagt var utan um gamalt pergamentskver í litlu broti, og voru á kverinu latneskar bænir með nokkurum Davíðs sálum, 'Item háfa mál' (Arne Magnussons Private Brevveksling 344).

Hávamál á gömlu skinnkveri, getur verið að Árni Magnússon hafi látið slíka frétt eins og vind um eyrun þjóta? Því kann enginn að svara; það eitt er víst að hvergi er til vísbending um að hann hafi nokkuru sinni komizt yfir þvílíkt kver. Minja þess hefur engra orðið vart, nema

ef vera skyldi að Magnús prúði hafi hirt þaðan þau tvö spakmæli sem hann eignar Óðni.

Til viðbótar því sem nú hefur verið sagt skulu að lokum tínd saman þau dæmi þar sem Magnús prúði leggur íslenzkum síðari alda mönnum orðskviði í munn:

M nr. 22 (bls. 96) Margur er að orde ei er á borde || Dade.

S nr. 84 (bls. 123) Sín mier mannin ecki mat keralldit || Gudm(undr) Aras(on).

T nr. 6 (bls. 135) Trygden er trilld saugd || biskup Jon Aras(on).

T nr. 14 (bls. 135) Tak ei grásleppu í gull nete || Pall Jons(son).

Þ nr. 288 (bls. 160) Þú verdr at бага, þar til þú fær mannvit í maga || Páll.

Daði mun vera Daði Guðmundsson í Snóksdal († 1563), Guðmundur Arason líklega Guðmundur á Reykhólum (á fyrri helmingi 15du aldar), Páll eða Páll Jónsson eflaust Staðarhóls-Páll († 1598), bróðir Magnúsar prúða. Setning sú sem eignuð er Jóni biskupi Arasyni er úr vísunni Hnigna tekur heims magn, Biskupa sögur II 573. Um orðskvið Guðmundar Arasonar má geta þess að Brynjólfur biskup vitnar í hann, Safn Fræðafélagsins XII bls. 56, en nefnir engan höfund.

Nafnið Dade, sem hér að ofan er látið fylgja orðskviðnum M nr. 22, er þannig sett á bókinni, að það gæti eins vel átt við M nr. 21, 'Madr er skapadur til ervidis, sem fuglin til flugs'. En það spakmæli er komið úr annarri átt. Magnús hefur fundið það á þýzkri bók, *Dialectica*, sem hann sneri á íslenzku: 'hann (þ. e. maðurinn) er til erfuidis, suo sem fuglinn til flugsins, fæddur ordinn' (Lbs. 2675 4to, bls. 53), eða á frummalínu: 'Er (þ. e. der mensch) ist zu arbeit, wie der vogel zum fliegen, geboren worden' (*Dialectica* . . . durch Ortholphen Fuchesperger, Zürich 1556, bls. 106).

2

Í Ævi Snorra goða, Ísl. Fornrit IV 186, segir að síðasta vetur sem Snorri bjó að Helgafelli drap Þorgestur Þórhallsson Víga-Styr mág hans.

Um drápið er getið í Eyrbyggja sögu kap. 56, og síðan sagt að um voríð eftir færi Snorri til Borgarfjarðar í málatilbúnað eftir víg Styrts með fjögur hundruð manna. En við Hvítá biðu hans Borgfirðingar og höfðu meir en fimm hundruð. 'Þeir Snorri goði náðu eigi at ríða suðr

yfir ána ok höfðu þar fram málin er þeir kómu framast, svá at þeim var óhætt, ok stefndi Snorri Gestu um víg Styr. Þessi sömu mál ónýtti Þorsteinn Gíslason fyrir Snorra goða um sumarit á alþingi.'

Frásögn Eyrbyggju er hér stutt og ónóg og þvilkust sem gert sé ráð fyrir að lesendur þekki atburðina annars staðar að. Það kemur ekki fram hver drap Víga-Styr fyrr en Snorri stefnir 'Gesti', en Gestur hefur ekki verið nefndur áður, og ekki sést hvað honum gekk til drápsins, né hversvegna höfðingjar í Borgarfirði veittu honum lið. Þess er ekki heldur getið að hann hétu öðru nafni Þorgestur. Sá ágrípsbragur sem hér er á Eyrbyggju hefur verið skýrður þannig (Ísl. Fornrit IV xx-xxi) að höfundur hennar muni hafa þekkt aðra frásögn af þessum tíðindum og ekki hirt að endurtaka það sem þar stóð. Þá berast böndin að Heiðarvíga sögu, en hana hafa menn á þessum stað einungis í endursögn Grunnavíkur-Jóns; þó að telja megi með undrum hversu mikið Jón mundi, er víst að hann hefur mörgu gleymt og það vissi hann manna bezt sjálfur. Um atburðina við Hvítá segir hann að Snorri goði 'reid framm í eina eyre sem í var midre äne og qvad þat lóg ad tala þar mäle sinu sem madur kiæmest lengst ad hættu lausu, og stefnde Geste um víg Styr' (Heiðarvíga saga, Kál. bls. 35). Viðbót um að Þorsteinn Gíslason ónýtti málið fyrir Snorra goða á alþingi hefur Jón tekið eftir Eyrbyggju, en ekki munað þetta atriði úr Heiðarvíga sögu, ef þess hefur verið getið þar, sem líklegt má virðast.

Forrest Scott, sem hefur með höndum nýja útgáfu á Eyrbyggjutextum, hefur fyrstur manna gefið gaum handritinu ÍB 180 8vo, sem skrifað er 1654 og fléttast inn í sögu Eyrbyggju síðar á öldinni, en ekki er hér staður til að rekja það mál nánara. Á þessari bók stendur í meginmálinu að við Hvítá hafi Snorri goði stefnt 'Gyssure' um vígið. En utanmáls hefur einhver 17du aldar maður, annar en skrifarinn, leiðrétt villuna 'Gyssure' og breytt í 'Giesti', og bætt við þessum orðum: 'enn hiet Þorgjester og önyttist mälid firer þad'. Þetta hlýtur að vera svo að skilja að vegandi Styr hafi réttu nafni heitið Þorgestur (eins og hann er kallaður í Ævi Snorra goða), en gengið undir nafninu Gestur; Snorra varð á að nefna hann því nafni í stefnunni, og þessa skyssu notaði Þorsteinn Gíslason til að ónýta málið.

Hér grillir í fornt atriði, og ekki önnur tilgáta líklegri en það muni komið úr Heiðarvíga sögu; því sé bætt inn af manni sem lesið hafði þá sögu eða heyrð lesna.